

כיצד נקרע עבר הירדן מעל הבית הלאומי היהודי בארץ-ישראל

ישעיהו פרידמן

לפי התפיסה הבריטית השתרעה ארץ-ישראל על פני שטחה של ארץ-ישראל ההיסטורית, משני עברי הירדן. בתקופת הצהרת בלפור ולאחריה, הדעה המקובלת על המדינאים הבריטים היתה שמבחינה מדינית, כלכלית ואסטרטגית הגבול המזרחי של הבית הלאומי היהודי חייב לעבור 25 עד 30 מיל בקירוב ממזרח לנהר הירדן: בקעת הירדן כולה, והרמה המזרחית שמעליה ייכללו בתחום הבית הלאומי. תפיסה זו היתה כמעט אקסיומטית ולא היו עוררין עליה. גם סר הנרי מקמהון, הנציב העליון הבריטי במצרים, ציפה שהגבול יעבור בקו דמיוני בין נהר הירדן לבין מסילת הברזל החג'אזית, אם כי נמנע - מטעמים שהסביר בשנת 1922 - מלפרט זאת במכתבו המפורסם מ-24 באוקטובר 1915.

במאמר זה אבדוק את השאלה האם ההחלטה לקרוע את עבר הירדן מתחום הבית הלאומי היהודי היתה מקרית - החלטה שהאחרים לה היו אנשים אחדים במשרד המושבות ואולי אף אדם יחיד - או שמא זו היתה תוצאה של דיון שקול ומיושב בקבינט הבריטי. עוד אבקש לבדוק, האם זו היתה החלטה לגיטימית, שהתיישבה עם התחייבותה של ממשלת בריטניה לעם היהודי לפי הצהרת בלפור ותנאי המנדט, ולהראות כיצד פירש משרד המושבות את המהלך הזה - פירוש דחוק שנמתחה עליו ביקורת נוקבת בוועדת המנדטים של חבר הלאומים, בוועדה המלכותית שהוקמה בשנת 1937 (וועדת פיל) ובהסתדרות הציונית כמובן. קריעת עבר הירדן (וביתר דיוק, רצועת שטח ברוחב של 20 מיל ממזרח לנהר הירדן) גרמה אכזבה מרה להסתדרות הציונית בכלל ולחיים וייצמן בפרט. התנועה הרוויזיוניסטית נסערה במיוחד בשל כך וחרתה על דגלה את הססמה 'שתי גדות לירדן: זו שלנו - זו גם-כן', קטע משיר של ז'בוטינסקי.

ההכרעה בעניין הזה נפלה בתקופת כהונתו של וינסטון צ'רצ'יל כשר המושבות. צ'רצ'יל היה ידיד מושבע של הציונות אך לא היה בקיא כלל בענייני המזרח התיכון. מיד לאחר כניסתו לתפקיד (14 בפברואר 1921) מינה חבר עוזרים ובהם תומס אדוארד לורנס, שהתפרסם בתקופת המרד הערבי, היוז'פ'רט יאנג ממשרד החוץ וסר ג'ון שקבורו, פקיד בכיר במשרד לענייני הודו, שהיה לראש לשכתו. צ'רצ'יל היה קשוב לעצותיהם, והעריך במיוחד את לורנס. לורנס הוא שהצליח לשכנעו כי בריטניה חייבת חוב גדול לאמיר פייצל ולאנשי שלומו על תרומתם לניצחון במערכה עם התורכים, ומשום כך עליה למסור את עבר הירדן

לשליטת השריפים, בני משפחתו. ראוי לציין אגב אורחא, שבדומה לצ'רצ'יל, גם לורנס, יאנג ושקבורו היו פרו־ציונים ולא ראו כל סתירה בתמיכתם בשאיפותיהם של שני העמים. ב־25 בפברואר 1921, אחרי התייעצות עם לורנס ויאנג, הכין שקבורו תזכיר הנחיה לצ'רצ'יל:

מה"מ [ממשלת הוד מלכותו] אחראית לפי תנאי המנדט להקמת בית לאומי לעם היהודי בפלשתינה. היא גם מחויבת, מכוח ההבטחות שניתנו לשריף של מכה ב־1915, להכיר בעצמאות הערבים ולתמוך בה, באותם חלקים של הוולאיאת התורכי דמשק, שבהם היא חופשית לפעול בלא נזק לאינטרסים של צרפת. הגבול המערבי של וולאיאת דמשק לפני המלחמה היה נהר הירדן. לפיכך אין למתוח גזרה שווה בין פלשתינה לבין עבר הירדן. עם זאת, שני האזורים תלויים זה בזה מבחינה כלכלית ויש לראות את פיתוחם כבעיה אחת. זאת ועוד, המנדט שניתן למה"מ הוא על 'פלשתינה'. אם היא מבקשת לבסס את תביעתה על עבר הירדן ולהימנע מלעורר בפני מעצמות אחרות את שאלת מעמדו המשפטי של אזור זה, היא תוכל לעשות כן רק על סמך ההנחה שעבר הירדן מהווה חלק מהשטח שמקיף המנדט על פלשתינה.¹

זו היתה דרך אלגנטית ליישב את התחייבויותיה של בריטניה כמעצמה מנדטורית לארץ־ישראל עם ההבטחה שניתנה לשריף חוסיין: המונח 'פלשתינה' מכוון לארץ־ישראל בגבולותיה ההיסטוריים, המקיפים שטחים ממזרח לנהר הירדן וממערב לו כאחד. לורנס ויאנג קבעו נכונה כי לפני המלחמה ציין נהר הירדן את הגבול המערבי של וולאיאת דמשק; 'ולאיאת' היה שקול כנגד המילה האנגלית 'מחוז' והמילה הערבית 'ולאיה'.² כשחיבר סר הנרי מקמהון, הנציב העליון במצרים, את מכתבו מ־24 באוקטובר 1915 הוא נמנע בכוונה תחילה מלהשתמש בגבול זה כדי להפריד את ארץ־ישראל מהאזור שיועד לעצמאות ערבית. כפי שהסביר לשקבורו ב־12 במרס 1922,

לא השתמשתי בנהר הירדן להגדרת גבולות האזור הדרומי, משום שחשבתי כי בשלב כלשהו בהמשך המשא־ומתן עשוי להתעורר הצורך למצוא קו גבול כלשהו שיהיה מתאים יותר, ממזרח לירדן ובין הנהר הזה לבין מסילת הברזל ההגאוזית. זאת ועוד, באותו רגע לא ראיתי צורך בהגדרות מפורטות מאוד.³

את מה שהותיר מקמהון מעורפל הבהיר ויליאם אורמסביי־גור, חבר המשלחת הבריטית, במהלך ועידת השלום בפריס. בתקופת שירותו בסגל הלשכה הערבית בקהיר (1914-1916)

1. PRO, CO 732/3, Draft agenda for the Cairo Conference, Minute by Shuckburgh, 26 February 1921
2. ישעיהו פרידמן, מיתוס של כפל ההבטחות: בריטניה, הערבים והציונות, 1915-1920 (תרגם עמנואל לוטם), קריית שדה־בוקר 2004, עמ' 72-75, 115-116.
3. לדיון ראו שם, עמ' 36, 62, 79-80, 83.

כיצד נקרע עבר הירדן מעל הבית הלאומי היהודי בארץ-ישראל

התעמק אורמסביי-גור בשלל המסמכים העצום שלה וירד לסוף דעתם של מקמהון ושל סר מארק סייקס. מטעמים כלכליים ואסטרטגיים כאחד, גבול לאורך הנהר היה חסר היגיון, ובוועידת פריס ב־1919 הוא הציע למתוח קו עשרה מיל ממזרח לנהר, שיהווה גבול בין ארץ-ישראל לבין המדינה הערבית.⁴

ב־31 בינואר 1919 נועדו בפריס חיים וייצמן והרברט סמואל עם אורמסביי-גור, סר לואי מאָלט וארנולד ג' טוינבי, אנשי סגל במשרד החוץ, ובנפרד עם לורד רוברט ססיל, סגן שר החוץ. למחרת כתב וייצמן לאשתו כי 'בשאלת הגבולות האנגלים מוכנים עכשיו כנראה להרחיק לכת יותר מכפי שהיו מוכנים בעבר, ולהסכים לכל עבר הירדן עד [מסילת הברזל של] חג'אז'. גם סר מארק סייקס, שזה עתה חזר מארץ-ישראל, 'תומך ברעיון זה, ואפילו עושה לו נפשות. מסתבר שהוא התאכזב כליל מהערבים'.⁵ 'מעתה אני מקבל עלי בלב שלם את [הקו] ממזרח לירדן', כתב סייקס לווייצמן.⁶

על סמך ההבטחות הללו מצאו הציונים כי יש ביכולתם לתבוע בוועידת השלום את הכללתו של הר חרמון, 'אבי המים' האמיתי של ארץ-ישראל, כמו גם את המישורים שממזרח לירדן, שהיו שלובים מבחינה כלכלית ופוליטית עם הארץ שממערב לירדן מאז ראשית ימי התנ"ך. ועוד חיוני לארץ-ישראל, טענו, שיהיו לה מוצא לים האדום ואפשרות לפתח נמלים טובים במפרץ אילת.⁷

עמדתו של שר החוץ ארתור בלפור היתה זהה לעמדת המשלחת הבריטית לוועידת השלום. הוא שמח לשמוע מפי השופט ברנדייס, בפגישתם ב־24 ביוני 1919 (בנוכחות פליקס פרנקפורטר ולורד יוסטס פֶרסי) כי האמיר פייצל 'יסכים לכך שהגבול המזרחי של פלשתינה יעבור לאורך מסילת הברזל החג'אזית'; כי הארץ היא כמעט אינה מיושבת; וכי התיישבות יהודית בה תוכל להתנהל בלא עימות עם הערבים.⁸ בלפור נתן פומבי להשקפותיו בתזכירו רחב-היריעה מיום 11 באוגוסט 1919:

4. שם, עמ' 82.
5. Jehuda Reinharz (ed.), *The Letters and Papers of Chaim Weizmann*, 11, New Brunswick, NJ 1977, doc. 114, Weizmann (Paris) to Vera, 31 January 1919, p. 108 [להלן: LChW].
6. Ibid.
7. *Statement of the Zionist Organization Regarding Palestine, 3 February 1919*, reproduced in: LChW, app. II, pp. 391-402; Isaiah Friedman, *The Rise of Israel*, 10, New York 1987, doc. 57, pp. 195-209. את גבולות ארץ-ישראל הציע לראשונה אהרן אהרנסון. ראו: יורם אפרתי (עורך), יומן אהרן אהרנסון [1919-1916], תל-אביב 1970, כיתוב מיום 27 בינואר 1919, עמ' 494-497; וכן: PRO, FO 608/98, 375/2/2. ב־29 בינואר, כשנפגש אהרנסון עם סייקס בפריס, אמר לו הלה, 'לך מזרחית עד כמה שתראה'. האזור שממזרח לנהר הירדן היה מיושב באוכלוסייה דלילה של בדווים נוודים, אפרתי (עורך), יומן אהרן אהרנסון, עמ' 479-498.
8. E. L. Woodward and R. Butler (eds.), *Documents on British Policy, 1919-1939* [=DBFP], First Series, IV, London 1958, esp. App. II, 'Memorandum by Mr. Frankfurter of an Interview in Mr. Balfour's Apartment', Paris, 24 June 1919, pp. 1276-1278

על מנת שתוכל הציונות להשפיע על הבעיה היהודית בכל רחבי העולם [כתב], צריכה פלשתינה לעמוד לרשות מספר גדול ככל האפשר של מהגרים יהודים. לפיכך רצוי עד מאוד שתינתן לה השליטה בזכויות המים [...] בצפון. [...] מאותה סיבה צריכה פלשתינה להשתרע אל הארצות שממזרח לירדן. אבל אין להתיר את הכללתה של מסילת הברזל החג'אזית, הכרוכה במובהק באינטרסים ערביים בלעדיים.⁹

לפסיקה זו נודע משנה חשיבות משום שבאותו תזכיר עצמו בחן בלפור את השאלה אם ההבטחות שניתנו לשריף חוסין סותרות או אינן סותרות את הסכם סייקס-פיקו ואת ההצהרה מיום 2 בנובמבר 1917 הנושאת את שמו.

במאמר מערכת מ־19 בספטמבר 1919 ענה העיתון *Times* כהד אחר השקפותיו של בלפור. 'הירדן אינו מתאים לשמש גבולה המזרחי של פלשתינה', ובצפון עליה לכלול חלק ניכר מהנהר ליטני ואת רכס החרמון. 'למען מימוש האידאל התנ"כי [...] לא זו בלבד שפלשתינה זקוקה לגבול צבאי טוב ממזרח לירדן, אלא שהיא זקוקה גם לנגישות אל מימי הליטני. [...] חובתנו כמעצמה מגנטורית', הוסיף *Times*, 'היא לדאוג שפלשתינה היהודית לא תהיה מדינה רעועה, אלא מדינה שמסוגלת לנהל חיים לאומיים תוססים ועצמאיים'. טיימס היה עקיב בעמדתו. כעבור שנה, בגליון 19 בנובמבר 1920, עמד העיתון על כך שפלשתינה בלי עבר הירדן היא לעג לשכל הישר. דברים ברוח דומה נכתבו ב־*The Manchester Guardian*

ב־4 בנובמבר 1919 יעץ שר המלחמה לורד מילנר לנחום סוקולוב 'להתעקש על חלק גדול ככל האפשר של עבר הירדן'.¹⁰ וב־17 בנובמבר 1919 הגיש קולונל ריצ'רד מיינרצהגן, בתוקף תפקידו כקצין פוליטי ראשי, הצעה לגבולותיה העתידיים של ארץ־ישראל, הצעה שנודעה לימים בשם 'קו מיינרצהגן'. הגבולות שהציע הכילו את נהר הליטני ואת הר חרמון בצפון, ואת כל בקעת הירדן עד מפרץ אילת במזרח. הקו נמתח במרחק של 25 עד 30 ק"מ ממזרח למסילת הברזל החג'אזית.¹¹ נראה שאלנבי סמך את ידיו על ההצעה.¹² גם משרד החוץ מצא שהירדן אינו גבול ראוי. בעניין זה הסתמכו שרי בריטניה, ובייחוד לויד ג'ורג', על ספרו בר הסמכא של ג'ורג' אדם סמית, 'גאוגרפיה היסטורית של ארץ

9. Ibid., no. 242, 'Memorandum by Mr. Balfour (Paris) respecting Syria, Palestine, and Mesopotamia', 11 August 1919, p. 347

10. מצוטט אצל Aaron S. Klieman, *Foundations of British Policy in the Arab World: The Cairo Conference of 1921*, Baltimore, MD 1970, p. 70

11. PRO, FO 371/4186/2117, Meinertzhagen to Curzon, 17 November 1919 – A copy in: Colonel R. Meinertzhagen, *Middle East Diary, 1917-1956*, London 1956, pp. 61-65 מצויה המפה.

12. PRO, FO 371/5032, E 1248/1/44, p. 160, Minute by Robert Vansittart, 22 March 1920

כיצד נקרע עבר הירדן מעל הבית הלאומי היהודי בארץ-ישראל

הקודש'. סמית קבע כי נהר הירדן מעולם לא היה גבול של ארץ-ישראל.¹³ לורד קרוזן, נשיא מועצת השרים ואחר-כך שר החוץ, ורוברט וְנְסִיטְאָרְט, מזכירו הפרטי, קיבלו את הדעה שהטיף לה אריק פורבס אדם, שכדי לממש את מדיניות הבית הלאומי היהודי ממשלת בריטניה צריכה 'לעשות את פלשתינה מדינה בגבולותיה הגאוגרפיים הטבעיים וההיסטוריים'.¹⁴ פורבס אדם היה הממונה על ענייני פלשתינה במשרד החוץ וחבר המשלחת הבריטית לוועידת השלום. לפי הוראתו של קרוזן התבקשה גם עצתו של קולונל גריבון ממחלקת המודיעין של משרד המלחמה. מסקנותיו עלו בקנה אחד עם עמדתו של ונסיטארט.

משלא הצליחו הבריטים לשכנע את הצרפתים לתת להם את מבוקשם בצפון ובצפון-מזרח, הפך אימוצו של 'קו מיינרצהגן' (ואף שטחים מעבר לו) בחוגים פוליטיים וצבאיים בבריטניה כמעט למינימום שאי-אפשר לרדת מתחתיו. הדבר עלה בקנה אחד עם הצעת הציונים שהוגשה לוועידת השלום. האמת היא שבכל הנוגע לגבולות ארץ-ישראל שררה זהות אינטרסים יחידה במינה בין הבריטים לבין הציונים.

ובכל זאת, למרות תמיכתה הבלתי-מסויגת של ממשלת בריטניה, חש וייצמן שהוא מנהל קרב מאסף. 'לנוכח האובדן הצפוי של הליטני [...] ושל החרמון, חשוב שבעתים שלא יהיו שום הגבלות על תביעתנו הלגיטימית למישורים המזרחיים [...] של רמות עבר הירדן', כתב לסמואל זמן קצר אחרי שהגיע הלה לירושלים לשמש הנציב העליון לארץ-ישראל.¹⁵ סמואל לא היה זקוק לשום דרבון. ביום השנה הראשון להצהרת בלפור הכריז כי 'לא תהיה שום חלוקה של פלשתינה. [...] גבולותיה ההיסטוריים והטבעיים העתיקים של הארץ יכובדו'. ובאותו מעמד הצהיר שר ההסברה לורד פרייס חד וחלק, 'אי-אפשר להפריד את פלשתינה המזרחית מעל המערבית'.¹⁶ סמואל היה יושב-ראש הוועדה המייעצת הציונית ושמע בצוותא עם וייצמן מפי חברי המשלחת הבריטית לוועידת השלום מהי עמדתם בשאלת גבולותיה של ארץ-ישראל.

ב־8 ביוני 1920, זמן קצר לפני צאתו לארץ-ישראל, הגיש סמואל תזכיר לקרוזן, שר החוץ דאז, שבו עמד על החשיבות האסטרטגית והכלכלית של הכללת החלק המערבי של עבר הירדן בארץ-ישראל.¹⁷ ובעת שהותו ברומא, ב־26 ביוני, כתב איגרת שהתוותה את

13. פרידמן, מיתוס של כפל ההבטחות, עמ' 82. ראו גם: George Adam Smith, *Atlas of the Historical Geography of the Holy Land*, London 1915. בישיבת המועצה העליונה ב־25 באפריל 1920 בסן רמו שיבח לויד ג'ורג' את ספרו של סמית, שלדבריו היה 'הספר המוצלח ביותר על פלשתינה שנכתב אי-פעם. הוא המליץ עליו לפני מומחי צבא בריטים, שהשתמשו בו כספר לימוד לכל דבר'. PRO, FO 371/5244

14. PRO, FO 371/4215/50535, 'France and the Northern Frontier of Palestine', Memorandum by E. G. Forbes Adam, 30 December 1919

15. *LChW*, 10, doc. 3, Weizmann to Samuel, 29 July 1920, pp. 2-5

16. *The Jewish Chronicle*, 1 November 1918

17. PRO, FO 371/5035, E 6224/85/44, 'Eastern Frontier of Palestine', Memorandum by Samuel, 8 June 1920

תנאי ההסדר שהושג עם פייצל ושב והביע את השקפתו כי 'הגבולות בין המדינה הערבית ופלשתינה יתחילו בגבולו הדרומי של האזור הצרפתי ויימשכו כללית לאורך הקו שהציע קולונל מיינרצהגן למשרד המלחמה'.¹⁸ קרוזן השיב כי הגבול הצפוני-המזרחי של ארץ-ישראל, עד קו סייקס-פיקו, ייקבע בהסכם בין ממשלות בריטניה וצרפת, אך מדרום לקו זה – לאור העובדה שבינתיים התמוטט המשרד השריפי – בהסכם בין הבריטים לבין 'שלטונות מקומיים', כלומר ערביים.¹⁹ את הרעיון בדבר משא-ומתן עם שלטונות מקומיים בעבר הירדן הציע יאנג,²⁰ שהנחה את קרוזן במדיניותו כלפי הערבים. צחוק הגורל הוא שבימים ההם לא היו כלל בנמצא 'שלטונות' כאלה ממזרח לנהר הירדן; התושבים ייחלו לממשל בריטי ישיר בשטחיהם והתוויית הגבול בין ארץ-ישראל לבין האזור שנועד להיות 'עצמאי' היתה חשובה בעיניהם כקליפת השום.

על רקע זה מוזר הדבר שלורנס ויאנג ראו עצמם חופשיים, ב-25 בפברואר 1921, להתוות את גבולה המזרחי של ארץ-ישראל.²¹ הצעתם לא עלתה בקנה אחד עם כוונתו של מקמהון במכתבו מ-24 באוקטובר 1915, או עם התפיסה שאישים בריטים דגלו בה פה אחד. בדיעבד, יאנג ולורנס הם שהחליטו בעבור שר המושבות על הגבול שיעבור בין ארץ-ישראל ועבר הירדן – הם ולא תושבי האזור, קל וחומר לא הציונים. ניכר שיאנג ולורנס היו להוטים להגשים את התחייבותו של מקמהון כפי שהבינו אותה. בשלב זה היה ראוי ששקבורו יבקש את דעתו של מקמהון בשאלת גבולה המזרחי של ארץ-ישראל; אך משום-מה, הדבר לא נעשה.

כשמע וייצמן כי משרד המושבות עוסק בניסוחה של מדיניות כלפי המזרח התיכון, פנה אל צ'רצ'יל וביקש להיפגש עמו. 'הוא באמת אוהד את ענייננו', כתב לאשתו, 'אבל אין לו מושג עד כמה מסובכת הבעיה. [...] אני פוחד פחד מוות מיועציו [לורנס ויאנג]. אני רוצה להצמיד את פורבס אדם אל [צ'רצ'יל]'.²² אבל המזרח התיכון לא נמצא עוד בתחום סמכותו של משרד החוץ.

חושיו של וייצמן לא הוליכוהו שולל. ב-1 במרס 1921 פנה אל צ'רצ'יל בפנייה נרגשת להשאיר בשטח ארץ-ישראל רצועת אדמה צרה ממזרח לנהר הירדן. הציונים הכירו מאז ומתמיד באינטרסים המיוחדים של המוסלמים במסילת הברזל החג'אזית. הם גם הבינו היטב שממשלת בריטניה חייבת לכבד את התחייבויותיה לעם הערבי ולספק את שאיפותיו הלגיטימיות. 'אבל הסרת כמה אלפי מילין רבועים משטח פלשתינה, אדמה שכמעט אינה

Woodward and Butler (eds.), *DBFP*, 13, London 1952, no. 269, Samuel to Curzon, 18 Rome, 26 June 1920, pp. 295-296

Ibid., no. 298, Curzon to Samuel, 6 August 1920, p. 331 19.

Ibid., no. 342, 'Foreign Office Memorandum on possible negotiations with the Hedjaz'. 20 see esp. p. 399

21. ראו לעיל, עמ' 125-126.

22. *LChW*, 10, doc. 127, Weizmann to Vera, 23 February 1921, pp. 153-154

מיושבת ושהזנחה זמן רב, לא תספק כראוי את הלאומיות הערבית, ובה בעת תחבל קשות במדיניותה הגורפת של ממשלת הוד מלכותו ביחס לבית הלאומי היהודי'. מבחינה היסטורית, גאוגרפית וכלכלית, עבר הירדן היתה כרוכה בארץ-ישראל. היו שם כ-30 תושבים לקילומטר רבוע. היישובים היחידים בעלי גודל של ממש היו מען, אס-סאלט ופּרָך. הציונים לא תבעו את מען, אבל תושבי אס-סאלט וכרף, שהיו ביניהם נוצרים רבים, השתוקקו להיות קשורים לארץ-ישראל ולא לחג'אז. התיישבות יהודית בקנה-מידה גדול היתה יכולה להתנהל בלא חיכוכים עם האוכלוסייה המקומית, ובסופו של דבר היתה יוצרת מחסום מגן לבקעת הירדן. הדבר היה מקל על ממשלת בריטניה מבחינה צבאית ופיננסית כאחד.²³

צ'רצ'יל היה ציוני לפי נטיות לבו. ב-8 בפברואר 1920 – כשעוד כיהן כשר זוטר לענייני אוויריה במשרד המלחמה – התבטא בלשונו הסגנונית: 'צריכה לקום עוד בימי חיננו על גדות הירדן מדינה יהודית בחסות הכתר הבריטי, שתקיף אולי שלושה עד ארבעה מיליוני יהודים'. אך בתקופת כהונתו כשר המושבות (1921-1922) נהג לפי עצת אנשי הסגל שלו במחלקה למזרח התיכון, ולא לפי עצתו של וייצמן. לא רק ללורנס, אלא גם ליאנג נודעה השפעה עמוקה מאוד על צ'רצ'יל.

בספטמבר 1921 התחוללה התפתחות בלתי-צפויה שאיימה, כמדומה, לחתור תחת סיכויי של הסדר בדרכי שלום. מאז השתלטות הצרפתים על סוריה ביקש המלך חוסין נקמה. ב-21 בספטמבר קרא לשיחיים של כרף, אָדוואן וּבֶלְפָה (עיריות בעבר הירדן) לנקום על גירוש פייצל מדמשק. בתחילת דצמבר אמר הנציג הצרפתי בדמשק, רובר דה קיי, למק'קרת, סגן-הקונסול הבריטי בבירות, כי 6000 ערבים בערך נעים צפונה, והביע את חשדו שהבריטים נמנעו בכוונה תחילה מלהשתלט על עבר הירדן כדי להניח לערבים חופש פעולה לתקוף את הצרפתים בסוריה.²⁴ כעבור שבוע נודע לסמואל שעבדאללה הזמין את כל השיחיים של עבר הירדן להיפגש עמו במען, וכי הוא עומד, יחד עם מוצטפא כמאל פאשה שהיה אז בקליקיה, להכריז מלחמה על צרפת. עוד היה בכוונתו להכריז על ממשלה שריפית, בניגוד – בואת היה סמואל משוכנע – לרצונותיהם של רוב התושבים. הוא הזהיר כי המצב חמור ביותר.²⁵ צ'רצ'יל, שאך זה נכנס לתפקידו כשר המושבות, נרעש גם הוא בגלל 'פעולתו התוקפנית' של עבדאללה נגד הצרפתים.²⁶ אבל המצב לא היה חמור כפי שנראה תחילה. ההסכם שהשיג מפקד חיל המשלוח הצרפתי לסוריה, גנרל גורו, עם כמאל אתאורק הנחית מהלומת מוות על כל אפשרות לתיאום בין השריפים לבין כמאל. עבדאללה, שטרם התאושש מהשפלתו

23. Ibid., doc. 135, Weizmann to Churchill, 1 March 1921, pp. 159-162. *Tribal Book of Syria*, מניין תושבי כרף היה 5000 (3500 מוסלמים ו-1500 נוצרים), ותושבי אס-סאלט מנו 17,000 (12,000 מוסלמים ו-5000 נוצרים).

24. *DBFP*, 13, no. 345, Samuel to Curzon, 6 December 1920, p. 411.

25. Ibid., no. 347, Samuel to Curzon, 12 December 1920, Very Urgent.

26. Ibid., Churchill to Curzon, 16 February 1921, pp. 1357-1358.

בח'ורמה - אזור המריבה בין המלך חוסין לבין אבן סעוד, שם חוסלו כוחותיו כליל בידי לוחמיו של אבן סעוד²⁷ - לא היה מוכן להסתכן בתבוסה ודאית מידי גנרל צרפתי; קל וחומר, לא היה ברצונו להתעמת עם הבריטים. לכן ישב בחיבוק ידיים במען וצפה במתרחש במשך שלושה חודשים - זמן מספיק להערכת מצב שקולה, שהביאה אותו לכלל מסקנה כי מוטב לו לפנות לאפיק הדיפלומטי. הוא קיבל בחמימות את פניו של סרן קרקברייד, ואחר-כך שלח אל סמואל את עוני עבד אל-האדי, עוזרו לשעבר של פייצל שהצטרף עתה לסגל של עבדאללה, כדי להבטיח לנציב העליון כי יחסו לבריטניה ידידותי מאין כמוהו. הוא בא לעמאן כנציגו של פייצל, אמר, כדי להחזיר למכוננו את הסדר בעבר הירדן, שהידרדר לכלל אנרכיה אחרי גירוש אחיו מדמשק.²⁸ צ'רצ'יל האיר את עינו של סמואל: הוחלט לאמץ את 'הפתרון השריפי'; אין שום אפשרות אחרת. 'זו היתה שאלה עקרונית. [...] עלינו לרכוש את רצונה הטוב של המשפחה השריפית ולהעמיד את כולה כבעלת חוב לממשלת הוד מלכותו. אילו היה אפשר לערוב לכך שלא יפרצו מהומות אנטי-ציוניות היינו משיגים את שלנו, אך לשם כך עלינו לתמוך במנהיג הערבי בעבר הירדן, בכסף או בכוחות. חשיבות רבה נודעת להשפעתו המוסרית של עבדאללה'. צ'רצ'יל סיכם: 'אם אמנם אפשר להשיג את היענותו של השריף עבדאללה למדיניות בריטניה, מתוקף הבנה כללית עם משפחתו, אולי יהיה אפשר, בעזרת כוח קטן, להתיר לו לכונן ממשלה יציבה, מתוך הבנה שיפעיל את השפעתו למניעת תעמולה אנטי-צרפתית ואנטי-ציונית בעבר הירדן'. גם לורנס היה משוכנע כי בעתיד הלא רחוק, בהשפעתה של מדיניות צודקת, תפחת במידה ניכרת ההתנגדות לציונות, ואולי אף תתפוגג לגמרי. לכן, חיווה את דעתו: 'רצוי להשתמש בעבר הירדן כשסתום ביטחון על-ידי מינוי שליט שעליו תוכל [בריטניה] ללחוץ, כמחסום בפני אנטי-ציונות. המועמד האידיאלי יהיה אדם שכוחו אינו רב מדי, ושאינו תושב עבר הירדן, אלא יהיה תלוי בממשלת הוד מלכותו לשמירה על כהונתו'.²⁹ אז יצא לורנס להיפגש עם עבדאללה כדי להציג לפניו את התנאים למינויו הצפוי כשליט עבר הירדן. זו היתה משימה קלה. עבדאללה, שלא כמו פייצל, קרא את מכתבי מקמהון והיה בקיא בסבך האינטרסים הצרפתיים בסוריה, כשם שידע שארץ-ישראל לא נכללה בעסקה שנעשתה עם אביו. ואכן הוא לא תבע אותה מעולם. עבדאללה היה ראליסט והיה ידיד אמת לבריטניה. וכך כשבא לירושלים בחברת לורנס כדי להיפגש עם שר המושבות, לא נותרו עוד מכשולים שהיה צורך לגבור עליהם.

27. PRO, FO 371/4146/142, 'Note by Captain Garland on the Khurma Dispute', Allenby to Curzon, 15 June 1919, Confidential

28. PRO, FO 686/78, Samuel to CO, 10 March 1921

29. PRO, CO 935/1, 1921, 'Report on the Middle East Conference held in Cairo and Jerusalem, March 12th to 30th 1921', Section III, Palestine, pp. 97-99; A copy in PRO, FO 371/6343, and in AIR/37

ועידת ירושלים נמשכה שלושה ימים (28-30 במרס 1921).³⁰ בין המשתתפים היו המזכיר האזרחי של ממשלת ארץ-ישראל וינדהם דיס, יאנג ועוני עבד אל-האדי (ששימש מתורגמן). צ'רצ'ייל פתח את הדיונים בהצהרה כי הוא שואף לדבוק במדיניות המקורית של 'תמיכה בלאומיות ערבית על בסיס קונסטרוקטיבי, באמצעות המשפחה השריפית'. עם זאת, טען, יש אזורים שיוצאים מכלל זה 'בגלל החלטות בעלות-הברית והבטחות שניתנו לצדדים שלישיים. חלקים אלה הם סוריה ופלשתינה שממערב לירדן'. הוא השתוקק לראות את המשפחה השריפית תופסת מעמד בכורה בכל הארצות הערביות, עד כמה שהדבר עולה בקנה אחד עם האזורים שהוצאו מן הכלל.

עבדאללה הביע שביעות-רצון ממדיניותו של צ'רצ'ייל והכיר בכך שמחמת הבטחות לצדדים שלישיים (דהיינו הצרפתים והציונים) ולאור הסכם השלום, בריטניה אינה חופשית לפעול בסוריה ובפלשתינה. אז הציג צ'רצ'ייל את הצעתו: עבדאללה יתמנה למושל עבר הירדן על בסיס אד הוק לתקופה של חצי שנה; יהיה עליו להכיר בכפיפות ממשלו לנציב העליון ולקבל את המנדט הבריטי. הממשל בעבר הירדן יהיה שונה בטיבו מזה שבארץ-ישראל במובן זה שהסעיפים הציוניים של המנדט לא יחולו עליו; וממשלת עבר הירדן לא תתבקש לסייע להגירת יהודים ולהתיישבותם. לאמיר הוצעה סובסידיה בסך 6000 ליש"ט, וכן הובטח לו סיוע צבאי, אם ידרש. בתמורה התבקש לערוך לכך שלא תהיה הסתה אנטי-צרפתית או אנטי-ציונית, ולשתף פעולה בכל דרך אפשרית כדי להבטיח את השלום והשקט בעבר הירדן. עבדאללה השיב שאחרי שיקול דעת קפדני ובעקבות התייעצויות עם אביו ועם אחיו הוא החליט לקבל את ההצעה ולמלא את תנאיה.³¹

ביום שלאחר הוועידה שלח עבדאללה מכתב לצ'רצ'ייל ואישר כי הצעתו הולמת במלואה את ההבטחות שנתנו הבריטים לאביו בתחילת המלחמה. זוהי 'המדיניות היחידה שתשיע את רצון הערבים [...] ותבטיח שלום ושקט במזרח. [...] העיקרון צודק וישרת את האינטרסים של כל הנוגעים בדבר'. בשאלת ארץ-ישראל, הוא חשב שהבטחות הבריטים לערבים וליהודים לא סתרו אלה את אלה. יהיה אפשר למצוא פתרון מניח את הדעת שישים קץ לאיבה בין ערבים ויהודים ויכונן יחסים ידידותיים ולבביים.³²

זה היה מכתב מאלף מאין כמוהו. עמדתו של עבדאללה השתקפה גם בעימותו עם משלחת פלשתינית ב-31 במרס 1921. הפלשתינים ביקשו את תמיכתו לביטול הצהרת בלפור. עבדאללה השיב, לפי המסופר, 'אל לערבים לקרוא לבריטים להפך את התחייבותם'. הוא

30. הדברים הבאים מבוססים על: 'Report on Trans-Jordania', pp. 107-114. זהו נספח 19 של הדוח הנזכר בהערה 29.

31. Ibid., p. 114.

32. מכתב עבדאללה נושא את התאריך 28-29 במרס 1921. תרגום עברי מערבית מצוי בארכיון וייצמן ברחובות. לא הצלחתי למצוא את המקור הערבי או את תרגומו לאנגלית בתיקי משרד המושבות. חיפוש במסמכי צ'רצ'ייל השמורים בארכיון כתבי היד של אוניברסיטת קיימברידג' אף הוא העלה חרס.

הכיר אמנם בכך שרבים בין הערבים הפלשתינים חוששים מפני 'שלטון' יהודי בסופו של דבר [...] כתוצאה מהציונות, אבל שומה על הערבים לזכור כי שאלת הציונות אינה רק עניינם שלהם ושל היהודים, אלא גם עניינו של כל העולם הנוצרי'. הוא חשב שאם יסכימו נציגי הערבים הפלשתינים להיפגש עם נציגים יהודים בוועידה, אולי יתברר להם שהציונות אינה סכנה גדולה כפי ששיערו.³³

בתחילת אפריל חזר לורנס לעמאן ועשה שמונה ימים במחנהו של עבדאללה. בשובו לירושלים שלח לצ'רצ'יל מסר מרגיע: 'אין שום אפשרות, כל עוד מאמין עבדאללה בתום לבנו, של פעולה רצינית כלשהי נגד הצרפתים או נגד מדיניותנו כלפי הציונות. [...] בפומבי נוקט עבדאללה קו תקיף בעניין זה, והוראותיו נתקבלו ברוח טובה'.³⁴ צ'רצ'יל הרעף שבחים על התנהגותו המופתית של עבדאללה. 'עמדתו היתה מתונה, ידידותית וראויה למדינאי של ממש', כתב צ'רצ'יל בתזכיר לקבינט. ביקורו של עבדאללה בירושלים עורר הפגנה סוערת של ערבים פלשתינים, שלבשה 'אופי אנטי-ציוני מובהק', אבל עבדאללה שמר על 'עמדה קורקטית לחלוטין, גינה את המפגינים, הצהיר שהבריטים הם ידידיו והבהיר כי ממשלת בריטניה תקיים את הבטחותיה ליהודים ולערבים גם יחד'.³⁵ במהלך ישיבת הקבינט ב-11 באפריל 1921 השתבח צ'רצ'יל, ובצדק, כי תוכניתו הפחיתה את התחייבויותיה הכספיות והצבאיות של בריטניה וזיכתה אותה בשיתוף-פעולה של עבדאללה. צ'רצ'יל הוסיף כי נעשו סידורים ש'כוונתם המפורשת היא למנוע כל הרחבה של הפעילות הציונית לעבר הירדן'.³⁶

חמש נקודות בולטות מסתמנות מתוך ועידות קהיר וירושלים:

1. עבר הירדן נועדה להפוך לישות פוליטית נבדלת, אם כי מבחינה משפטית השטחים משני עברי הירדן השתייכו למסגרת יחידה: המנדט הבריטי על ארץ-ישראל.
2. פייצל ועבדאללה קיבלו את העיקרון המנדטורי והסכימו, בתמורה לייעוץ ולסיוע מבריטניה, לקבל עליהם חסות בריטית.
3. האחים השריפים התנערו שניהם מארץ-ישראל, ועבדאללה, במיוחד, הכיר בלגיטימיות של מדיניות הבית הלאומי היהודי.
4. צ'רצ'יל ועוזריו, אף שפעלו בראש ובראשונה משיקולים של כדאיות, היו זכאים לטעון כי בריטניה קיימה את הבטחותיה לערבים, כפי שפירט אותן מקמהון בשנת 1915 וב-1916.

33. *The Times*, 6 April 1921, p. 9. דיווח מאת הכתב בירושלים מיום 31 במרס 1921.

34. PRO, FO 371/6372, fo. 33, Lawrence to Churchill, 9 April 1921, הועבר במברק מאת סמואל למחרת היום.

35. PRO, CAB 24/122, 'Memorandum by the Secretary of State for the Colonies,' submitted to the Prime Minister, 2 April 1921

36. PRO, CAB 23/25, meeting 11 April 1921; Martin Gilbert, *Churchill Companion*, 4, Boston 1978, pp. 1435-1436

5. 'הפתרון השריפי' לא עלה בהכרח בקנה אחד עם רצונותיהן של האוכלוסיות המקומיות, והבעיות היו עתידות לבצבץ כעבור זמן קצר. עבדאללה תואר כאדם 'חביב, מתחשב ונדיב, אולי פשוט, וגלוי-לב'.³⁷ בנאום בפרלמנט שיבה אותו צ'רצ'יל כ'נסִיך ערבי נוח מאוד לבריות, נבון ותרבותי', שגילה 'חס קורקטי לחלוטין' כלפי אנגליה וצרפת גם יחד.³⁸ מנגד, ניהול לא היה הצד החזק שלו. הוא היה נרפה וחסר יעילות ולא ניהן במה שדרוש לשלטון באוכלוסייה מגוונת כאוכלוסייתה של עבר הירדן. זאת ועוד, השריפים לא היו פופולריים, ובהיעדר כל מנגנון לממשל עצמי, אפילו גולמי, הרכיב עבדאללה את הקבינט שלו אך ורק מלאומנים סורים ששירתו לפני כן את פייצל בדמשק והיו עתה פליטים בעבר הירדן. כך נעשה עבדאללה שבוי בידי שאיפות הנקם שלהם כלפי הצרפתים. אין צורך לומר שהדבר העכיר את יחסיו עם פטרוניו הבריטים. ירח הדבש, שהחל באורח כה מבשר טובות בוועידת ירושלים, הסתיים בחטף. התקווה היתה, כתב סמואל לצ'רצ'יל ב-16 ביוני, שמינוי עבדאללה יבשר על רגיעה במצב העניינים. אך תחת זאת המוני העם ממורמרים והביטחון הציבורי 'רחוק מלהניח את הדעת'; בכרך הוא 'בבחינת בל ייראה ובל ימצא'.³⁹ גנרל קונגריב, מפקד כוחות הצבא הבריטי בארץ-ישראל, היה בוטה יותר ממנו:

בעבר הירדן עבדאללה הוא נוכל: הוא מוציא את כספי הסובסידיה שלו על עצמו ועל חבריו. הוא אינו מסוגל למשול משום שאין לו העוצמה, היכולת והמרץ – אנו מבוזים את כספנו עליו, והארץ מידרדרת לחורבן ולאנרכיה. דבר לא יושג ממנו אם לא יינתן לו אנגלי טוב וחזק שינהל אותו מהחל ועד כלה, בגיבוי כוחות בריטיים.⁴⁰

לנוכח הביקורת המוחצת הזאת הודה לורנס כי יהיה זה 'פתרון טוב' אם תאוחד עבר הירדן עם ארץ-ישראל; אבל לפי שעה מוטב שלא לקדם את העניין. 'ביקשנו מעבדאללה רק לשמור על שלום עם שכניו, לא לנהל ממשל טוב [...] יהיה אשר יהיה הפתרון שנרצה להוציא לפועל בסופו של דבר, בתנאי שלא יהיה פופולרי מדי ויעיל מדי'.⁴¹ גם שקבורו ניסה להגן על עבדאללה והעיר כי כל עוד הוא מגשים את היעד העיקרי, שמירה על שלום עם שכניו, אין צורך שממשלת בריטניה תטריח את עצמה יותר מדי בשאלת חוסר היעילות של ממשלו. 'אם חפצים אנו בממשל יעיל, עלינו לשלם תמורתו, ואת זה איננו יכולים להרשות לעצמנו'.⁴²

37. PRO, FO 371/6372, Admiralty to FO, 18 July 1921

38. Commons, 14 June 1921, 5 series, 143, col. 289

39. PRO, CO 733/3, pp. 628-631, Samuel to Churchill, 13 June 1921, dis. no. 160; A copy in PRO, FO 371/6372

40. PRO, CO 733/17a, 32297, Congreve to Young, 16 June 1921

41. Ibid., 32297, Minute by T. E. L[awrence], 29 June 1921

42. Ibid., Shuckburgh, a note for Secretary of State, 1 July 1921

עבדאללה היה מדוכדך ונרגן.⁴³ סיורו של דידס בעבר הירדן הטביע בו רושם מובהק שעבדאללה הולך ומאבד את התלהבותו לתפקיד שניתן לו. 'מלבד המזג, שאינו נוטה למאמצים גדולים בכל תחום [של הממשל], האיש אינו מצניע את העובדה שעניינו בעבר הירדן הוא בן חלוף ותו לא'. דידס סיכם ואמר כי אם היו אשליות בחוגים מסוימים בדבר 'הברכה הגלומה בממשלה שריפית, הן עתידות להתפוגג'.⁴⁴

עתה נייעורו לורנס ויאנג בטלטלה קשה. יאנג הודה באוזני דידס כי הוא שותף לדעתו: עבדאללה היה 'פתרון ארעי מעולה, אבל אין בו כל מועיל כפתרון של קבע'.⁴⁵ לורנס חשב שבטווח הארוך איחוד עם ארץ-ישראל יהיה הפתרון הטוב ביותר לעבר הירדן – 'למעשה, הפתרון היחיד שיש ביכולתנו לחתור אליו. אבל מצב העניינים האמור טרם הושג [...] לכן עלי לשלול שינוי מעין זה כרגע'. יתר-על-כן, כל איחוד עם ארץ-ישראל חייב להיות מותנה ברצון האוכלוסייה. גורם אחר שהטח את לשון המאזניים נגד הכללת עבר הירדן בארץ-ישראל היה הקביעה כי האזור יהיה 'ערבי עצמאי', הן בתכתובת מקמהון הן בהסכם סייקס-פיקו. מנגד, ציין לורנס, מהבחינה המנהלית הקו המפריד ביניהן 'נמתח מתוך כוונה תחילה להשאיר את גבולה המזרחי של פלשתינה והוא אינו מוגדר'.⁴⁶ נקודה אחרונה זו מעניינת מאוד אם נזכור כי ב-25 בפברואר 1921 המליץ לורנס, בעצה אחת עם יאנג, שנהר הירדן יהיה הגבול המזרחי של ארץ-ישראל.

אלברט אברמסון, הנציג הבריטי בעבר הירדן, נואש מיכולתו של עבדאללה למשול. גם יאנג ציין בדכודך, 'עלינו לנסות ולסלק את עבדאללה, ואילו קרוון, שנעשה בינתיים שר החוץ, סיכם בעוגמה, 'הניסוי הנוכחי נדון לכישלון, וכך ראוי לו'.⁴⁷ חוסר הפופולריות של עבדאללה גבר מחמת תמיכתו החד-צדדית בבדווים, שלדברי רס"ן סומרסט היו 'העבריינים הראשיים בתחום בטחון הציבור'. האיכרים והסוחרים, שהיו ארבע חמישיות מהאוכלוסייה, העדיפו את התורכים, אבל היו מוכנים להשלים עם הבריטים, הצרפתים, או כל מי שיהיה בכוחו לספק הגנה וממשל יציב. הקושי היה נעוץ בכך שלא נמצא בכל עבר הירדן אדם בעל יוקרה וניסיון רבים די הצורך לכהן כמושל. באותה המידה לא היה איש במשפחה השריפית שניתן ב'מושג כלשהו על ממשל'. על כל זאת נוספו חוסר הלכידות החברתית והיעדרם של רגשות לאומיים מאחדים באוכלוסייתה המגוונת של עבר הירדן. בניסיונות אלה, שאל סומרסט חד וחלק, 'האם רצוי לעודד אותם להקים אומה קטנה?'.⁴⁸ אם הקצין שעליו הוטל להדריך

PRO, CO 733/4, Report no. 5, by Abramson, 1 July 1921 .43

Ibid., 36252, cited in Samuel to Churchill, 11 July 1921 .44

PRO, CO 733/17a, 32297, Young to Deedes, 18 July 1921 .45

PRO, CO 733/4, 37473, cited in Samuel to Churchill, 25 July 1921, tel. no. 290 .46

PRO, CO 733/3, 733/4, 733/5, Reports by Abramson, nos. 4, 5, 6, Amman, 5 June, 1 July, and 1 August 1921, and minutes by Young and Curzon, 1 August 1921 .47

PRO, CO 733/14, 41846, 'Note by Major Somerset', undated, received 19 August 1921 .48

על התנאים בעבר הירדן ראו גם: P. J. Vatikiotis, *Politics and the Military in Jordan*, London 1967, pp. 64-68

את האוכלוסייה המקומית בהלכות הממשל העצמי הביע השקפה כה עגומה, זו היתה חזות קשה.

במשרד המושבות הלכה והתגבשה הדעה שעבדאללה חייב ללכת, אך מכיוון שהוא עצמו לא שמח בחלקו בעמאן חשבו אנשי המשרד כי מוטב שיפרוש מרצונו. כפי שאמר ג'ררד קלוסון בבדיחות הדעת, 'ייתכן מאוד שהוא יסתלק בועף במורד מסילת הברזל החג'אזית, וגם אם לא יהיה זה הפתרון הטוב ביותר, מכל מקום הוא יהיה הוול ביותר'.⁴⁹ יאנג, שבא לירושלים להתיעצויות, למד מכלי ראשון כי מלבד הסורים והחג'אזים, כל תושבי עבר הירדן 'מאסו לחלוטין במשטר הנוכחי וישמחו על הופעת כוחות בריטיים בכל רגע'. הוא כתב לשקבורו, שאם יתגלה עבדאללה כסרבן לא תהיה בְּרָה אלא לסלקו ולמנות תחתיו מושל ערבי שיהיה כפוף לנציג בריטי ולנציב העליון בארץ-ישראל.⁵⁰ אחרי שיחת טלפון עם לורנס, שהיה אז בחג'אז, שב יאנג וכתב לשקבורו להבטיחו כי לורנס 'עדיין בטוח למדי ביכולתו להיפטר מעבדאללה. [...] אני מקווה שאין הוא מפריז בהערכת כוח השכנוע שלי'.⁵¹ בלי משים, השינוי בעמדתו של יאנג העיד על כשלון המהלך שהוא ולורנס דגלו בו בתקיפות שכזאת בעבר.

לורנס שהה אז בחג'אז בשליחות מיוחדת שנועדה לשכנע את המלך חוסיין לחתום על ההסכם בין בריטניה וחג'אז ולמסור הצהרה שתכיר בעיקרון המנדטורי, ובייחוד במעמד המנדטורי של בריטניה בארץ-ישראל ובמסופוטמיה, ושל צרפת בסוריה. הוא נכשל וחזר לירושלים מאוכזב מרה מאי-הצלחתו. 'זהו המסע המתועב ביותר שעשיתי מימי', התוודה באוזני ידיד ב־25 באוגוסט. וב־1 באוקטובר 1921, בעת שחישל את עצמו לקראת עוד שליחות מסלידה, כתב שוב: 'מחר אני יוצא לעבר הירדן כדי לשים קץ לפארכה. אני מרגיש כמו רוצח תינוקות [...] אני משועמם עד-מוות [...] ומלא צער למראה אנשים שרציתי לכבד, והנה הם נעשים שפלים'.⁵²

הרגשתו של לורנס כי הוא עומד 'לרצוח את התינוק' שלו שיקפה את הלוך-הרוחות בקרב אישים בריטים בלונדון ובירושלים, שרצו להביא להסתלקותו של עבדאללה. מה שקרה בפועל היה ההפך מזה. משהגיע לורנס לעמאן ב־12 באוקטובר הוא הופתע לגלות כי המצב בעבר הירדן טוב מכפי שציפה למצאו. וציפתה לו הפתעה נוספת: עבדאללה חזר בו והחליט להישאר למרות הכול.⁵³ יועציו של סמואל קראו את הדוח הוורוד של לורנס בהסתייגות מסוימת וחשבו שהוא רואה מהרהורי לבו. דעתה של ירושלים לא השתנתה, ובחודש שלאחר

49. PRO, CO 733/11, 47205, Minute by Clauson, 21 September 1921

50. PRO, CO 733/17a, 56584, Young (Jerusalem) to Shuckburgh, 30 September 1921

51. Ibid., 5685, Young to Shuckburgh, 7 October 1921

52. מצוטט אצל: Jeremy Wilson, *Lawrence of Arabia*, London 1989, pp. 660, 662

53. PRO, CO 733/7, 'Report by Colonel Lawrence on the Situation in Trans-Jordania', 24 October 1921; Ibid., Samuel to Churchill, 24 October, tel. 436, and 4 November 1921

מכן דיווח סמואל ללונדון: 'האמיר עבדאללה, למרות אישיותו המצודדת ואופיו המעורר כבוד אינו מנהלן מיומן. תמימות הדעים כאן גורסת שמנגנון הממשל יפעל טוב יותר בלעדיו'.⁵⁴

מה שהטת את לשון המאזניים לטובת עבדאללה, בסופו של דבר, היה אימות נוסף של נאמנותו לבריטניה ונכונותו לציית למדיניותה. בעת שהותו בעבר הירדן קיבל לורנס על עצמו את תפקידו של אברמסון וכיהן כנציג בריטי ארעי. הוא סייר בארץ לאורכה ולרוחבה במאמץ לבסס את מעמדו של עבדאללה ולהרתיע כל ניסיון לפרובוקציה נגד הצרפתים. הארי סן-ג'ון פיליפ, שנלווה אליו, העלה על נס את הישגיו: 'הוא הפך השקפה פסימית להיפוכה הגמור; הממשל שהוא פעל לקידומו מתפקד עתה כהלכה. עבדאללה השלים ככל הנראה עם מעמדו כשליט-בובה'.⁵⁵

זה היה אקורד הסיום של הרומן של לורנס עם המזרח התיכון, שהיה מוכר לו כל-כך ואהוב עליו כל-כך. ב-12 בדצמבר יצא לאנגליה ולא שב עוד למזרח. הפרק הערבי בחייו תם ונשלם. את מקומו של לורנס תפס פיליפ, שהלך בעקבותיו בכל דבר, אם כי בתקיפות רבה יותר. פיליפ הורחק באדיבות מתפקידו בעיראק בעקבות הסתייגותו החריפה, בעת שהותו שם, מאופן המלכתו של פייצל. הוא היה ידוע כאיש עקשן, דעתן וחם מזג, אך בזכות מיומנותו הארגונית ובקיאותו בערבית הוחלט להציבו בעבר הירדן. צ'רצ'יל בירך על מינויו מקרב לב⁵⁶ – השילוב של 'אנגלי טוב וחזק' עם גרור ערבי צייתן היה, לדעתו, התשובה הנכונה.

דיווחו של לורנס רומם את רוחו של צ'רצ'יל, כשם ששימתוהו הדוחות ששלח מן המקום בשעתו: עבדאללה אינו נורא כפי שתואר; יוקרתו מבית אינה ירודה כפי שתוארה; וממשלו אינו נרפה כפי שתואר. לכן עבדאללה יכול להישאר. מוטב שלא לערער הסדר קיים אם אין צורך דוחק לעשות כן.⁵⁷

הדעות במשרד המושבות עדיין היו חלוקות. שקבורו שאל בהריפות, 'האם אנו רוצים או איננו רוצים לראות את עבדאללה מתבסס היטב באוכף בעבר הירדן, עד שייחשב דרך קבע לריבון הארץ?'. צ'רצ'יל רשם 'כן' חד וחלק לצד חלקה הראשון של השאלה, ואת החלק השני הותיר פתוח. בהמשך מכתבו של שקבורו נאמר: 'אני מתנגד לכל "הכרזה" נוספת, כאן או בפלשתינה. עמדתנו היא שאין בכוונתנו להניח לציונים להיכנס לעבר הירדן ברגע

⁵⁴ Ibid., Samuel to Churchill, 24 November 1921.

⁵⁵ מצוטט אצל: Uriel Dann, *Studies in the History of Transjordan, 1920-1949*, London and Tel Aviv University 1984, p. 41.

⁵⁶ PRO, CO 733/15, 58211, Churchill to Samuel, 4 November 1921, Personal and Private Elisabeth Monroe, *Philby of Arabia*, London 1973.

⁵⁷ Lawrence's reports in PRO, CO 733/7, 733/19, 733/23, etc., as summarized by Dann, *Studies in the History of Transjordan*, p. 42.

זה, אבל איננו מבקשים גם לנעול את הדלת בפניהם לצמיחות. דומני כי ככל שנמעית לדבר על הנושא בפומבי, כן ייטב. צ'רצ'יל היה שותף לדעתו ורשם בתזכיר: 'איני רוצה להחליף את עבדאללה או את המדיניות שניהלנו בתשעת החודשים האחרונים'. ארבעה ימים אחר-כך חזר והביע את עמדתו זו.⁵⁸ משרד המושבות החליט לשמור את ההחלטה בסוד, גם לנוכח התנגדותם של הצרפתים לכינונו של משטר שריפי מדרום לסוריה,⁵⁹ אך בראש ובראשונה בגלל הציונים. עמדתם של הציונים היתה כי 'עבר הירדן נכללת במסגרת תנאיו של המנדט על ארץ-ישראל',⁶⁰ ולכן חש משרד המושבות, בצדק, שכל שינוי עלול לעורר סיכוכים משפטיים. שינוי כזה התרחש כאשר שורבב סעיף 25 לטיוטת כתב המנדט שהוגש לאישורה של מועצת חבר הלאומים. נאמר בו:

בשטחים השוכנים בין הירדן לבין גבולה המזרחי של פלשתינה, כפי שייקבע בסופו של דבר, תהיה המעצמה המנדטורית רשאית לעכב או למנוע את יישומם של אותם תנאים במנדט זה, הנחשבים בעיניה בלתי-יישמיים לתנאי המקום כפי שהם, ולעשות הסדרים לניהול השטחים הללו כפי שתמצא לנכון בתנאים אלה.⁶¹

בטיוטה הראשונה, שבלפור הגישה לאישור חבר הלאומים ב-7 בדצמבר 1920, לא הופיע סעיף 25.⁶² הוא נרקח, לבקשתו של צ'רצ'יל, בידי המומחים המשפטיים של משרד החוץ ומשרד המושבות במטרה מוצהרת לסלול את הדרך להפרדה הדרגתית של עבר הירדן מעל ארץ-ישראל. זה היה ניסיון נועז לרבע את המעגל, שכן הזכות שנטלה ממשלת בריטניה לעצמה 'לעכב או למנוע' את יישומם של הסעיפים הנוגעים לבית הלאומי היהודי עמדה בסתירה להתחייבות הבסיסית שמכוחה קיבלה ממשלת בריטניה את המנדט מלכתחילה. יש לזכור כי 'פלשתינה' ציינה אז את השטחים שמשני עבריו של נהר הירדן. הדבר השתמע גם מהביטוי 'גבולה המזרחי של פלשתינה', המופיע בסעיף 25. לא הירדן הוא שנחשב לגבולה המזרחי של ארץ-ישראל, אלא קו שטרם הותווה, הרחק מעבר למסילת הברזל התג'אזית, בין עבר הירדן לעיראק.

צ'רצ'יל היה מודע לבעיה ובספטמבר 1922 ביקש מיאנג להכין תזכיר מנחה לנציג בריטניה בחבר הלאומים. יאנג הבהיר כי שר המושבות החליט שסעיפי המנדט הנוגעים לבית הלאומי היהודי לא ייושמו לעבר הירדן, שכן 'ממשלת בריטניה מחויבת, מתוקף הבטחתה לשריף של מכה, להכיר בעצמאות הערבים בשטח זה ולתמוך בה'. אבל, הוסיף, נימוק זה הושמט

PRO, CO 733/8, 261, Shuckburgh to Mastenton-Smith, 31 January 1921, and Churchill's minutes 3, 7 February 1921 .58

PRO, CO 733/11, 56061, De Saint-Aulaire to Tyrrell, 4 November 1921 .59

The Zionist Organization, Reports of the Executive of the Zionist Organisation to the XII Zionist Congress at Carlsbad, September 1921, Political Report, London 1921, p. 38 .60

Cmd. 1500 (London 1921), p. 12; Cmd. 1785 (London 1922), p. 8 .61

Cmd. 1176 .62

בכוונה תחילה, שכן אין זה רצוי כלל ועיקר להסב את תשומת לבו של מועצת הליגה לעובדה שהתחייבות אשר מעולם לא פורסמה, ושמשלת הוד מלכותו אינה מתכוונת לפרסמה, ניתנה בנוגע לחלק מהשטח שעליו קיבלה ממשלת הוד מלכותו את המנדט על פלשתינה.⁶³

הסברו של יאנג – משפט מנוסח על הצד הגרוע ביותר – היה צולע, שכן ההבטחה שניתנה לשריף חוסין לא היתה עוד בגדר סוד, גם אם התכתובת המפורטת נותרה מסווגת. הימנעותה של ממשלת בריטניה מלהשתמש ב'התחייבות' להצדקת החלטתה בדבר מעמדה של עבר הירדן נבעה בעליל מכך שהחלטה זו היתה נטולת כל תוקף משפטי. היא לא הועלתה לדיון כלל בוועידת השלום ובעלות-הברית לא הכירו בה.

יאנג הוסיף והורה לנציג בז'נבה כי אם ידרשו חברי המועצה הסברים נוספים על סעיף 25, 'התשובה היא שמעולם לא היתה כוונה כי הבית הלאומי לעם היהודי ישתרע אל עבר הירדן'.⁶⁴ זה היה סילוף ביודעין. ועדת החקירה המלכותית לארץ-ישראל (ועדת פיל) סיכמה את העניין בשנת 1937 אחרי שראיינה כמה נציגים בולטים בימים ההם וקבעה כי 'התחום שבו נועד לקום הבית הלאומי היהודי נתפס, בעת שניתנה הצהרת בלפור, ככל שטחה של פלשתינה ההיסטורית, והציגים התאכזבו מרה כאשר נתלשה עבר הירדן מעל התחום הזה לפי סעיף 25'.⁶⁵

כדי להעמיד דברים על דיוקם, אין בהצהרת בלפור שום אזכור של גבולות הבית הלאומי היהודי. הצהרת בלפור היתה הצהרת עקרונות, וכל עוד נמשכה המלחמה לא היה שום צורך להגדיר את גבולות הבית הלאומי. אך בוועידת השלום – כפי שנוכח יאנג כמו עיניו – טענו מדינאים ואנשי צבא בריטים, פה אחד למעשה, כי גבול הבית הלאומי היהודי צריך לעבור ממזרח לנהר הירדן, עד למסילת הברזל החג'אזית. לקראת סוף שנת 1921, כאשר תומכיו של עבדאללה ניצרו ממנו את חוצנם כמעט כליל, יאנג הוא שטען כי הכללת עבר הירדן בארץ-ישראל היא הפתרון הטוב ביותר.⁶⁶

למרות התנגדותן הצפויה של צרפת וארצות-הברית לסעיף 25, חתר משרד המושבות לאישורו המהיר בחבר הלאומים במסגרת המנדט על ארץ-ישראל. דומה שהשלכותיו של הסעיף לא היו נהירות במלואן, ויש בכך כדי להסביר מדוע אישר אותו חבר הלאומים בקלות יחסית ביולי 1922. בעקבות זה, בספטמבר של אותה השנה, אישרה אותו גם מועצת חבר הלאומים;⁶⁷ אך אחר-כך, עם הפרדתה ההדרגתית של עבר הירדן מעל ארץ-ישראל

63. PRO, FO 371/7791, E 39393/65/65, Young to the Secretary of the Cabinet, September 1922. העתקים נשלחו למשרד החוץ ולמשרד לענייני הודו.

64. שם.

65. Cmd. 5479, p. 28.

66. ראו לעיל, עמ' 126-129, 135-136.

67. *League of Nations Official Journal*, 3 (1922), minutes of the 21st session of the Council, pp. 1188-1189; Great Britain, *Parliamentary Papers*, 1923, Cmd. 1785, London 1923, pp. 10-11.

הכוללת איסור מפורש על התיישבות יהודית שם, נמתחה על סעיף 25 ביקורת חריפה בישיבה אחר ישיבה של ועדת הקבע לענייני מנדטים.

גם הציונים ביקרו בחריפות את החלטתה של ממשלת בריטניה. הקונגרס הציוני הי"ג, שהתכנס בספטמבר 1922, קיבל החלטה פה אחד בעניין זה: 'הקונגרס מכיר בכך שארץ-ישראל המזרחית והמערבית הן אחדות היסטורית, גאוגרפית וכלכלית, ומביע תקוותו שבכל הסדר חדש בנוגע לעבר הירדן יתייחסו לשאיפות ההתיישבות היהודית בכבוד הראוי'.⁶⁸

זכור, בתחילת פברואר סמך צ'רצ'יל את ידיו על הצעת שקבורו לסגור את שערי עבר הירדן באופן ארעי להתיישבות יהודים.⁶⁹ אבל האיסור הוקשח במרוצת הזמן ונעשה קבוע. הציונים השלימו בלית ברירה עם הפרדת עבר הירדן, אבל מחו על האיסור המפורש להתיישבות יהודים בה, מה גם שערביי עבר הירדן שמרו בידיהם את זכותם מימים ימימה לעבור לארץ-ישראל בלי צורך בדרכונים. הציונים טענו שגם אם אין ממשלת בריטניה מחויבת לסייע להגירת יהודים לעבר הירדן, האיסור להתיישב שם הוא בגדר הפרה של תנאי המנדט, הכוללים שוויון זכויות מלא בכל שטחי המנדט, בלי הבדל גזע ודת. זאת ועוד, בעבר הירדן היו שטחים נרחבים שאוכלוסייתם דלילה מאוד, וממשלת בריטניה, במנעה התיישבות יהודים בהם, פגיעה כלכלית בשתי הארצות כאחד.⁷⁰

ועדת הקבע לענייני מנדטים קיבלה את ערעור ההסתדרות הציונית, וביוני 1929 הכריז יושב-ראש הוועדה, רֶפֶאָר, כי 'אם אמנם זהו איסור כללי [על התיישבות יהודים בעבר הירדן], הרי זו הפרה של תנאי המנדט'.⁷¹ בשנת 1933 שאל הלורד לוֹגְאָרד, הנציג הבריטי בוועדה, אם מוכנה ממשלת בריטניה לסייע להתיישבות ערבים ויהודים כאחד בעבר הירדן. נאמר לו שמתנהל משא-ומתן על כך, ושנציגי הציונים מוכנים לספק מלווה גדול לפיתוחה הכללי של עבר הירדן, בלי אפליה גזעית. יאנג, שייצג את ממשלת בריטניה השיב כי הסעיפים הנוגעים לבית הלאומי היהודי אינם תופסים לגבי עבר הירדן ולכן אין ממשלת בריטניה יכולה לסייע להתיישבות יהודית שם. גם הרוזן דה פֶּנְגֵה גֶרְסֵה לא הצליח לשכנע את יאנג לחזור בו מדעתו. פֶּן רֶס, חבר הוועדה, ציין כי תנאי המנדט אינם מונעים את האמיר ואת השייחים של עבר הירדן מלהתיר התיישבות מרצון בבריטניה. הוא הוסיף כי האספה של עבר הירדן, במושב ב־20 במרס 1933, קיבלה החלטה ברוב גדול – שלושה-עשר כנגד שלושה – אשר ביטלה את האיסור שהטיל החוק העות'מאני על מכירת אדמות

68. פרוטוקול הקונגרס הציוני הי"ג (גרמנית), עמ' 169.

69. לעיל, עמ' 138-139.

70. Jewish Agency for Palestine, *Memorandum Submitted to His Majesty's Government*, May 1930, p. 66; Also: Jewish Agency for Palestine, *Memorandum to the Palestine Royal Commission*, 1936, pp. 210-213

71. League of Nations, Permanent Mandates Commission, *Minutes of the Fifteenth Session Held at Geneva from July 1st to 19th, 1929*, C. 305, M. 105 (1929). דוח הוועדה למועצה נושא את אותו המספר.

לזרים, והביעה את רצונה בהנהגת מדיניות של דלת פתוחה ליהודים. הוא היה משוכנע שגם האמיר עבדאללה תומך בהתיישבות יהודים בעבר הירדן. יאנג הודה כי אין דבר בכתב המנדט האוסר על התיישבות כזאת בעבר הירדן, אבל 'מטעמי ביטחון כלליים, אין זה מן הרצוי לעודד התיישבות יהודית בעבר הירדן'. זו היתה תשובה נלעגת, ובכל זאת ביקש הלורד לוגארד לדעת אם תהיה התנגדות כלשהי לכך שהיהודים יסייעו להתיישבות ערביי ארץ-ישראל בעבר הירדן כדי להקל את הצפיפות בארץ-ישראל גופא. על כך ענה יאנג כי 'אין שום מרחבים ריקים גדולים' לצורך זה בעבר הירדן. הדיון הסתיים בלא כלום.⁷²

* * *

עבר הירדן היתה ארץ ענייה ונחשלת, והממשל בה מומן מקופת האוצר הבריטי. לכן התקבל בשמחה רבה הגילוי (שלא היה בגדר חידוש, למען האמת) כי ים המלח מכיל ריכוז גבוה של אשלג וכן מחצבים אחרים בעלי ערך מסחרי. בישיבה שכונסה בירושלים ב־19 ביוני 1922 הוחלט שכדי לפתח את אוור ים המלח על הצד הטוב ביותר צריכים מושלי ארץ-ישראל ועבר הירדן לפעול במתואם, והתמלוגים ממכירת המחצבים יחולקו שווה בשווה. במהלך הישיבה ציין קולונל סולומון, המזכיר המשפטי של ממשלת ארץ-ישראל, כי כדאי לסלול מסילת ברזל מקצהו הדרומי של ים המלח אל מפרץ אילת ולהקים שם נמל; המטרה הסופית תהיה פתיחת נתיב יבשתי כתחליף לתעלת סואץ. המסילה והנמל המוצעים, קבע סולומון, צריכים להימצא בשטח ארץ-ישראל ולהיות 'בלתי-תלויים בעתידה של עבר הירדן'.

אחרי עיון במפות ציין אלק קרקפרייד, שייצג את ממשל עבר הירדן, כי מעולם לא הותווה קו גבול – לא בין עבר הירדן לבין חג'אז, ולא בין ארץ-ישראל לבין חג'אז. הוצע שהדבר יובא לידיעת משרד המושבות ושיובהר ל'נוגעים בדבר' שכאשר יותוו הגבולות, החלק המערבי של עמק הערבה וכן חלק מחופו של מפרץ אילת שאפשר לבנות בו נמל, בין גבול מצרים לגבול חג'אז, יוכלל בשטח ארץ-ישראל.⁷³

הביטוי 'הנוגעים בדבר' כוון לאמיר עבדאללה מחד גיסא ולהסתדרות הציונית מאידך גיסא. בפועל, ככל הנראה, לא היתה התייעצות עם אף אחד מהצדדים בדבר ניצול משותף של אוצרות ים המלח או התוויית הגבולות. האיש שחלש על הדיון היה ה' סן-ג'וזן פילבי,

72. League of Nations, Permanent Mandates Commission, *Minutes of the Twenty-Third Session Held at Geneva from June 19th to July 1st, 1933*, C. 406, M. 209 (1933), pp. 97-

98

73. גנוך המדינה (ג'מ), ירושלים, קבוצת רשומות M, תיק 6/179; Director of Department of Commerce and Industry (Jerusalem) to Philby, Chief British Representative in Amman, 31 May 1922; Ibid., 'Minutes of meeting held at Government House in the Office of the Legal Secretary', 19 June 1922; Richmond to Philby, 23 June 1922; Deedes to Churchill, dis. no. 478, 7 July 1922

שנעשה בינתיים שליט עבר הירדן בפועל. לפילבי היו רעיונות שונים לגמרי מאלה שטיפחה קבוצת הפקידים שהתכנסה בירושלים. שאיפתו הגדולה היתה לנתק את עבר הירדן מתולדותה בממשלת ארץ-ישראל ולא היה לו שמץ של עניין בשיתוף-פעולה עם הציונים. בשיבה נוספת, ב-10 ביולי, עלה בידו לשכנע את הקבוצה כי מוטב שפיתוח המחצבים בים המלח לא ינוהל על-ידי מועצת כרייה משותפת אלא בנפרד, בארץ-ישראל ובעבר הירדן. באותה ההזדמנות גולל פילבי את חזון הגבולות שלו: ים המלח יחולק לאורכו; חלקו המזרחי וכל האדמות הגובלות בו ישתייכו לעבר הירדן, והחלק המערבי – לארץ-ישראל. אשר לגבול הנמשך מקצהו הדרומי של ים המלח אל מפרץ אילת, הוא נאלץ לקבל את עמדתה התקיפה של קבוצת הפקידים.⁷⁴ פילבי הצליח עם זאת להקנות לעבר הירדן גישה יבשתית ישירה אל ים המלח ולמנוע את הקמתה של מועצת הכרייה המשותפת. בטווח הארוך, התגלה, זה היה מהלך הרסני מבחינה כלכלית: הגדה המזרחית של ים המלח נותרה בשממונה, ואילו הגדה המערבית עלתה כפורחת.

ב-28 ביולי אמר סמואל לצ'רצ'יל כי לרגל המושב הממשמש ובא של מועצת חבר הלאומים יש צורך בהול להגדיר את הגבולות, ובייחוד את הגבול המערבי של עבר הירדן. הוא חשב שמשולש צמח (בקעת כנרות) – שעליו ויתרה ממשלת צרפת – צריך להיכלל בשטח ארץ-ישראל הן בגלל תוכניות המים שפיתח פנחס רוטנברג והן מטעמים אסטרטגיים. מאותן סיבות עצמן ביקש שגם רצועות הקרקע שממזרח לנהר הירדן יצורפו לארץ-ישראל. בעניין זה אמר דברים ראויים לציון: 'השארית רצועות השטח הללו בתחום ארץ-ישראל אינה מפרה את רוח ההבטחה להכיר בעצמאות הערבים ולתמוך בה, בארץ שממזרח לנהר הירדן'.⁷⁵ סמואל לא ציין מה צריך להיות רוחבה של הרצועה שממזרח לירדן, אבל הרעיון הכללי היה דומה לזה שלמענו הטיף שנתיים קודם לכן. צ'רצ'יל היה שותף לדעתו של סמואל כי שיקולים אסטרטגיים וכלכליים צריכים להכריע את הכף כנגד כל 'התנגדות פוליטית אפשרית לגבול המוצע'.⁷⁶ במברק מיום 27 באוגוסט תיאר סמואל את הגבול כך: 'קו מחבר ממפרץ עקבה, שיימתח דרך מרכז נחל הערבה, ים המלח, נהר הירדן, בית שאן וממנה הלאה לאורך הגבול המזרחי של תת-מחוז טבריה'.⁷⁷ צ'רצ'יל הבריק בתשובה כי יש לספק הגדרה מדויקת יותר: 'איזו גדה של הירדן מהווה את הגבול? האם רק מחצית מים המלח משתייכת לפלשתינה? מהו הגבול המזרחי של טבריה? דרושה הגדרה גאוגרפית מדויקת'.⁷⁸

Ibid., 'Minutes of meeting held at Government House in the Office of the Legal Secretary', 10 July 1922 .74

PRO, FO 371/7791, E 39393/65/65, Samuel to Churchill, 28 July 1922, Confidential .75

Ibid., Churchill to Samuel, 15 August 1922, tel. no. 258 .76

Ibid., Samuel to Churchill, 27 August 1922, tel. no. 309 .77

Ibid., Churchill to Samuel, 28 August 1922, tel. no. 280 .78

סמואל השיב:

גבול עבר הירדן יהיה כדלקמן:

מנקודה בים האדום, 2 מילין ממערב לעקבה, ומשם מעלה דרך מרכזו של נחל הערבה, הלאה לאורך קו במרכזם של ים המלח ונהר הירדן עד למפגש הירמוך עם הירדן, בהשאתר לשון ים המלח בעבר הירדן. משם מעלה במרכז האפיק עד לנקודה בירמוך שסימנה 124R 32A במפת הקרן לחקירות פלשתינה, גיליון 5. יש לשער שעבר הירדן תגלה התנגדות תקיפה אם יאומץ כל גבול מלבד מרכז [אפיק] הירדן.⁷⁹

קשה להסביר על דרך ההיגיון כיצד זה נסוג סמואל בתוך שבועיים מעמדתו המקורית, שעליה סמך צ'רצ'יל את ידיו ללא היסוס, אל גבול שנראה לסמואל עצמו בלתי־סביר מבחינה אסטרטגית וכלכלית כאחד. הוא הצדיק את שינוי טעמו בנימוק ש'עבר הירדן תגלה התנגדות תקיפה אם יאומץ כל גבול מלבד מרכז [אפיק] הירדן'. המונח 'עבר הירדן' בא לטשטש את זהות האיש או האנשים שעליהם חשב: הואיל ועבדאללה לא נכלל בחוג ההתייעצויות ולאוכלוסייה המקומית לא ניתנה זכות דיבור על עתידה שלה, אפשר לקבוע בביטחון שסמואל התכוון אך ורק לפילבי.

פילבי היה מנהלן תקיף ובעל נוכחות אישית אדירה. הוא ריכז את כל מוסרות השלטון בידיו ולא נשא כל התנגדות. עבדאללה, הנאמן והנכון לשתף פעולה, היה בכל זאת גא די הצורך להתקומם נגד כוונתו של פילבי להפכו לבובה בידיו. בסופו של דבר נותק הקשר ביניהם וביולי 1923 אמר עבדאללה לגילברט קלייטון, שהחליף את דיס בתפקיד המזכיר האזרחי של ממשלת ארץ־ישראל, כי אין הוא יכול עוד לעבוד עם פילבי, ואחד משניהם חייב ללכת.⁸⁰ עבדאללה לא הזיל דמעה כשהסתלק פילבי. כעבור שנים, כששמע שפילבי התאסלם, העיר עבדאללה בלצון: 'האסלאם הרוויח מעט מאוד, הנצרות הפסידה עוד פחות'.⁸¹ סמואל לא חונן בחוש ההומור של עבדאללה, וגם לא באומץ הלב הדרוש כדי לצאת חוצץ נגד עוזריו כשהתגלעו ביניהם חילוקי דעות. הוא חש שלא בנוח במחיצתם של אישי שלטון לא־יהודים ונהג לחרוג מדרכו כדי לרצות אותם. בסופו של דבר הגיע וייצמן לכלל מסקנה שסמואל היה 'מוג־לב'.⁸² חולשתו של סמואל וחוסר העקיבות שגילה התמיהו לעתים את צ'רצ'יל ואכזבו את הציונים.

במשרד המושבות עדיין נראתה עבר־הירדן כניסוי. בקיץ של 1922 ערך הלורד מילנר, לשעבר שר ההגנה של בריטניה, ביקור חטוף בעבר הירדן. בשובו הודיע לצ'רצ'יל כי אם

⁷⁹ Ibid., Samuel to Churchill, 30 August 1922.

⁸⁰ The Sudan Archive, SAD 513/5, Clayton to Shuckburgh, 13 July 1923.

⁸¹ מצוטט אצל: Mary Wilson, *King Abdullah, Britain and the Making of Jordan*, Cambridge 1987, p. 82.

⁸² LChW, 11, doc. 102, Weizmann to Sokolow, 24 May 1922, p. 99.

כיצד נקרע עבר הירדן מעל הבית הלאומי היהודי בארץ-ישראל

יינתנו לעבר-הירדן 'מרכיבי היסוד של ממשל תרבותי [...] היא עשויה לשאת בנטל הכלכלי בכוחות עצמה, בקרוב מאוד'. מחלקת המזרח התיכון עיינה בקפידה במכתבו של מילנר, ויאנג הציע למסור ללורד מילנר, באופן לא רשמי, כי המחלקה רואה את עבר הירדן 'אזור חיץ לפלשתינה יותר מארץ המסוגלת להתפתח בכוחות עצמה', וכי הכסף היוצא עליה מוצדק רק מכוח העובדה שהוא מקטין את הסכומים שהיו יוצאים על צרכים צבאיים בארץ-ישראל.⁸³

לנוכח הגישה הזאת נשאלת השאלה, אם לא היתה ממשלת בריטניה יוצאת נשכרת עוד יותר אילו נעתרה לבקשתו של וייצמן ערב ועידת קהיר. ב-1 במרס 1921 הבהיר וייצמן לצ'רצ'יל כי החלוצים היהודים בעבר הירדן יוכלו לדאוג לבטחונם בכוחות עצמם ולהגן על יישוביהם מפני פשיטות והתפרעויות מקומיות.

לפיכך [כתב], פתיחת פלשתינה המזרחית להתיישבות יהודית לא תביא להכבדת הנטל הצבאי על המעצמה המנדטורית, אלא היפוכו של דבר, היא צופנת סיכויים טובים מאין כמוהם להפחתת הנטל בהדרגה [...] כי רק בהתיישבות קבע של אוכלוסייה שוחרת שלום ברמת עבר הירדן יכולה בעיית הגנתו של עמק הירדן כולו להיפתר באורח מניח את הדעת.⁸⁴

בסיכומו של דבר אפשר לומר שקריעת עבר הירדן היתה בלתי-לגיטימית ומנוגדת להתחייבותה של ממשלת בריטניה לפי הצהרת בלפור והמנדט. כך פסקה ועדת המנדטים של חבר הלאומים, וזו היתה גם דעתה של ועדת פיל בשנת 1937. הפירוש שנתן משרד המושבות להחלטה זו היה דחוק ולא משכנע. מטבע הדברים, המהלך גרם אכזבה קשה לציונים, ובייחוד לחיים וייצמן. המהלך כולו נעשה ביוזמתם של לורנס ויאנג, שהרגישו מחויבות אישית לפצות את המשפחה השריפית – בניו של השריף (המלך) חוסין. ברם, הם טעו בשיקוליהם והטעו ביודעין או שלא ביודעין את צ'רצ'יל, שהיה אז שר המושבות. ראשית, לפי מכתב מקמהון מ-24 באוקטובר 1915 התחייבה בריטניה (והתחייבות זו היתה מותנית בהוצאת המרד הערבי מן הכוח אל הפועל) להכיר בעצמאות הערבים ולתמוך בה – אך לאו דווקא בשלטונם של השריפים, שלא היו מקובלים כלל ועיקר על תושבי המקום. לכן השלטת השריפים (האמיר פייצל או האמיר עבדאללה) על האוכלוסייה המקומית עמדה בסתירה לזכות ההגדרה העצמית, שעליה הצהירו בעלות-הברית בחגיגות רבה. שנית, בניגוד לטענתו של לורנס, תרומת הערבים לניצחון על הצבא העות'מאני היתה מוערית, אם אמנם היתה זו תרומה. צבא בריטניה, וביתר פירוט דיוויזיות הפרשים של אוסטרליה וניו-זילנד, הוא שכבש את עבר הירדן ואת דמשק, ולא הערבים. מכיוון שכך,

83. PRO, CO 733/38, 45058, Milner to Churchill, 3 September 1922, Confidential; Minutes by Clauson and Young, 13 September 1922

84. *LChW*, 11, doc. 135, Weizmann to Churchill, 1 March 1921, pp. 159-162. חלקים אחרים ממכתב זה מצוטטים לעיל, עמ' 130-131.

טענתו של לורנס שבריתניה חייבת 'חוב גדול' לאמיר פייצל ולאנשי שלומו היתה מגמתית ומטעה.

אמת, בעת הדיונים על הצהרת בלפור לא הותוו גבולות הבית הלאומי היהודי; אך גם למדינה הערבית העתידה לקום לא נקבעו גבולות מפורשים. העניין כולו נדחה עד לאחר תום המלחמה. ואכן בוועידת השלום בפריס בשנת 1919 היתה המשלחת הבריטית בדעה שהגבול המזרחי האופטימלי צריך לעבור 20 עד 30 מיל בערך ממזרח לנהר הירדן. אבל לורנס ויאנג התעלמו מעמדה זו והשפיעו על צ'רצ'יל בכיוון שנראה להם. שניהם שינו את דעתם לאחר מעשה, ולנוכח כשלוננו של האמיר עבדאללה כמושל המליצו על צירופו של עבר הירדן לארץ-ישראל; אבל צ'רצ'יל עמד על דעתו והסכים רק למנות מושל בריטי במקומו.

סן-ג'ון פילבי, שקיבל את התפקיד הזה, משל ביד רמה והוא שהכריע את הכף סופית בזכות הפרדתו של עבר הירדן מעל הבית הלאומי היהודי. הוא גם שהתווה את הגבול החוצה את ים המלח והערבה עד עקבה. את התוויית הגבול לאורך אפיק נהר הירדן – ולא מזרחה לו, כפי שחפץ בתחילה – השלים הרברט סמואל, כנראה בהשפעתו של פילבי.